

УДК 340.12:347.218.3.005

Н. П. Осипова, доктор філософських наук, професор

СОЦІАЛЬНЕ І ПРАВОВЕ У СИСТЕМІ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано взаємодію соціального і правового як передумову реального забезпечення права приватної власності і шлях до розв'язання суперечностей, пов'язаних із нею. Критично розглянуто підходи до права приватної власності з позиції абстрактних ідей справедливості і рівності, а також зроблено спробу методологічно обґрунтувати наявність реального існування і необхідність використання такого регулятивного механізму стосовно приватної власності, який органічно поєднує в собі правові і соціальні аспекти впливу.

Ключові слова: регулятивні відносини, правові норми, права особистості, право приватної власності, приватні інтереси.

Актуальність проблеми. Право приватної власності як суспільне явище становить форму закріплення і впровадження в суспільну практику встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил (норм) поведінки, які, по-перше, спрямовані на врегулювання і взаємоузгодження відносин, що стосуються реалізації загальної волі суспільства і прав приватних власників; по-друге, забезпечуються цілеспрямованою діяльністю держави. З такого підходу до права приватної власності випливає висновок про існування у ньому таких сторін, які перебувають між собою одночасно в певній суперечності і взаємній узгодженості, але саме така його специфіка надає йому життєвості і дієвості. Ця проблема знову і знову постає на кожному етапі розвитку суспільства, особливо в його переломні моменти. Для України утвердження і повна легітимізація приватної власності є одним із таких питань, від яких залежать і подальший розвиток суспільства, і соціальна ефективність права. Першим кроком у його науковому вирішенні є встановлення характеру взаємодії соціального і правового в системі приватної власності.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Питання соціального і правового в системі приватної власності стали розроблятися з моменту становлення поглядів щодо нерозривності соціального і правового в регулятивній системі суспільства. Головним напрямом такого розроблення в сучасній Україні, зважаючи на трансформаційні процеси, що відбуваються в ній, є наукове опанування шляхів реалізації конституційних вимог щодо недоторканності і шляхів реалізації приватної власності. Курс на здійснення правової реформи виявив недостатню розробленість багатьох аспектів співвідношення соціального і правового стосовно приватної власності.

Метою статті є аналіз приватної власності з позицій єдності соціального і правового в ній та виявлення на даній основі засад структурної побудови механізму регулювання цієї власності.

Зважаючи на історичний характер права, держави і відповідно права приватної власності, постійно виникає необхідність узгодження його об'єктивного (соціального) і доктринального аспектів. Кінцева спрямованість такого узгодження полягає в тому, аби постійно забезпечувати за допомогою правової системи можливість регулювання реально існуючих суспільних відносин, пов'язаних із приватною власністю. У такому контексті питання про взаємну адекватність об'єктивного і доктринального в правовій системі набуває форми питання про відповідність правової системи як такої об'єктивно існуючим соціально-економічним реаліям. У підході до цієї проблеми сучасна соціально-правова думка поділяється на прихильників «концептуальної» і «функціональної» юриспруденції [1, с. 220].

Перші виходять з того, що право не є сукупністю лише пов'язаних між собою концепцій і норм. Стверджувати протилежне означає відмовитися від використання права для досягнення значущих соціальних цілей. Тільки в разі визнання того, що юридична інтерпретація є творчою діяльністю, яка неминує реагує на соціальні запити і тиски, можна спрямовувати і контролювати цю творчу діяльність і поставити її служити визначальним суспільним функціям.

На думку других, право здійснюється в соціальному контексті і може бути зрозумілим лише в ньому, а відповідно з цим воно постає не тільки як статичний набір норм, а перш за все як соціально зумовлений діяльнісний процес.

Незважаючи на розбіжності, обидва підходи виходять з того, що право є процесом створення, тлумачення і застосування соціальних норм з юридично обов'язковою силою їх дії, тобто таких, що забезпечені правовою санкцією політично організованого суспільства.

Межа та співвідношення суб'єктивного і об'єктивного у соціальних нормах обумовлені людською особистістю, тим, що неминує певного порядку в суспільстві втілюється в людині. При цьому вона повинна не розчинятися в своїй функції, а мати можливість вибору, оскільки ніколи немає одного і остаточного порядку існування. У той же час, хоча воля людини виявляється відповідно її сутності і виступає головною інстанцією її буття, дійсністю вона стає все ж у рамках єдності волі всіх людей і самоствердження людини у межах цієї єдності. Саме така загальна воля в її реальній формі і поєднанні з волею індивідуальною визначає долю особистості, яка ніколи не може бути опанована лише прагненнями окремого індивіда [2, с. 338–339]. Із цього випливає, що поняття волі є суб'єктивним за своєю основою, але в той же час об'єктивним за наслідками своєї дії. Справді, воля, яка не має свого об'єкта і не надає дійсних змін в його статусі або стані, не є дійсною волею [2, с. 103, 108].

У контексті викладеного право приватної власності є соціально зумовленим і активним виявом свідомої волі суб'єктів права, якими виступають як окремі особистості, так і загальна воля в усіх її виявах. Для виникнення ж правової норми, що впорядковує відносини між цими суб'єктами, необхідне існування

реальних фактів і реальних відносин. Причому таких, що потребують саме правового захисту. Після фіксації в правовій формі реальні відносини власності виступають уже як наслідок застосування права. Саме тому із відносинами власності люди зустрічаються у повсякденному житті як із правовими нормами.

Зовнішня незбіжність правової норми і соціально-економічного змісту в сприйнятті конкретних виявів власності є причиною того, що найскладнішою і теоретичною, і практичною проблемою у підході до власності є питання про розмежування її правового і соціально-економічного аспектів. Змішування їх, підміна правового соціально-економічним або навпаки є досить типовою помилкою і законодавців, і правознавців-практиків в їх ставленні до власності. Методологічними передумовами подолання і цієї труднощі, і пов'язаних із нею помилок є дві. Це, по-перше, вияв такого субстанціонального змісту поняття власності, який об'єднував би обидва її аспекти; по-друге, вирішення питання про субординацію їх структурних ланок.

У своїй найбільш глибокій основі право завжди виступає як система санкціонованих державою регулятивних відносин між людьми. Але особа людини є унікальним явищем, і це виявляється як у тому, що в ній втілюються природне, соціальне і духовне, так і в тому, що все це виступає як щось цільне, нерозривне. Незважаючи на різні, іноді протилежні погляди на людину, жодна філософська, соціологічна або правова течія, починаючи з Платона, не піддає сумніву цілісність людини як її фундаментальну особливість [4]. У той же час ця цілісність не є абстрактною. У кожній сфері людського буття вона виявляється по-особливому, в економічній сфері, наприклад, це виявляється через родові ознаки праці. Що ж стосується права, то тут формою такого вияву є воля людини і забезпечення передумов її реалізації в різних соціально-економічних ситуаціях і за нормами, передбаченими державою. Повною мірою такий аспект підходу стосується і власності. Привласнення — це не що інше, як проголошення панування конкретної людської волі над річчю. Критерієм цього привласнення є привнесення до речі такої соціальної цілі її існування і використання, яка випливає із волі власника. Первісні ж якості самої речі у цьому разі є об'єктивною передумовою реалізації зазначеної волі. Таким чином, воля власника надає якостям речей соціально рухомого, релятивного (відносного) характеру. Незважаючи на те, що ці якості як породження волі власника мають соціальну природу, їх визнання повинно мати легітимну правову форму.

Відповідно з цим існує зафіксоване державою визнання за особистістю права виявити через речі свою волю як соціальну реальність. А оскільки воля конкретної особистості завжди повинна об'єктивізуватися, то реальною формою цієї волі і виступає власність. Із цього випливає, що будь-яка власність, з якою пов'язана конкретна особистість, має бути втіленням і її конкретної, тобто приватної, волі. Саме у цьому полягає субстанціональна необхідність приватної власності або наявності її рис чи елементів у інших формах влас-

ності. Будь-які речі можуть стати власністю тому, що людина має волю і ця воля реалізується саме через речі. Втілити свою волю у річ або зробити річ носієм своєї волі — це і є перша засада виникнення приватної власності. Другою засадою виступає визнання цієї волі іншими людьми і закріплення її державою [3, с. 101, 109].

Оскільки наявність волі і необхідність її втілення є атрибутивною ознакою особистості, а вияв її у зовнішніх речах — законом людського існування та діяльності [5, с. 41–48], то через власність реалізується особиста воля конкретних людей. Це означає, що через будь-яку форму власності завжди реалізується приватний інтерес як рушійна сила волі. Сама ж власність набуває реальності, коли вона або втілює відокремлено, або об'єднує приватний інтерес, але ніколи не перекреслює його. Тому навіть загальна власність стає життєвою лише за умови можливості виходу із неї будь-якого її учасника. Саме за допомогою цієї фундаментальної риси власності можна з'ясувати той факт, що панівними формами сумісної власності стали різновиди її акціонування і сумісне володіння, наприклад землю, спочатку базувалося на принципі паювання з правом реального виділення цього паю і наданням можливості користуватися правом на цей пай як приватною власністю, тобто продавати його, дарувати, вносити заставу, одержувати на нього певну частку прибутку тощо [6, ст. 25].

Виходячи із принципу автономності волі особистості, спільність майна, в якій повністю усунуто риси приватної власності, можна розглядати як таку, що ігнорує вольовий характер соціальної природи власності, і тому історично приречену.

Разом з тим предмет власності, його об'єктивні якості не є чимось пасивним стосовно форм привласнення. Наприклад, користування стихійними силами природи, тобто такими, які не підвладні волі або бажанням людей і в той же час визначають їх долю, не може бути предметом виключно приватного володіння. Приватний характер соціальної волі людей в цьому разі виявляється у приватній природі володіння матеріальними та іншими засобами, призначеними для опанування цими силами. Саме ця обставина зумовлює необхідність особливих правових механізмів для узгодження приватного і суспільного моментів відносно того, що стосується володіння землею, користування природними ресурсами, регулювання екологічних умов життя суспільства. Наприклад, аграрні закони, починаючи з їх застосування у римському праві і до наших днів, відбивають боротьбу і необхідність узгодження приватного і суспільного аспектів щодо власності на землю.

Необхідність користування стихійними силами природи не є єдиним випадком консенсусу приватного і суспільного аспектів власності. Фундаментальні умови існування якихось соціальних інститутів чи спільнот (держави, сільських громад тощо) можуть іноді вимагати підпорядкування умов і принципів приватної власності вимогам більш високих сфер, ніж приватні інтереси.

Але такі винятки із загальних правил, по-перше, не можуть бути випадковими, побудованими на соціальному егоїзмі чи свавіллі, а по-друге, подібні винятки може робити лише держава — на певних правових засадах, а їх основою має бути лише таке легітимно визначене суспільне благо, якого не можна досягти без них.

Фактичні відхилення від приватного принципу власності, тобто від реального втілення соціальної волі особистості, в суспільному житті не обмежуються зазначеними випадками і часто є суто суб'єктивними за своєю природою. Не маючи субстанціонального виправдання у самому понятті власності, подібні суб'єктивні відхилення частіше за все пояснюються вимогами справедливості і тим, що порівняно з цими вимогами приватні інтереси і діяння є нібито чимось другорядним. В умовах природних і соціальних відмінностей між людьми формою реалізації вимог справедливості, яка могла б виправдати обмеження або навіть ліквідацію приватної власності, прибічники справедливості оголошують рівність [7, с. 214–235]. Але рівність у сфері відносин власності є не більш ніж абстракцією.

Стосовно приватної власності це впливає із самого її поняття як уречевленої і соціально значущої волі окремих особистостей, що санкціонована державою. Про це саме свідчить і суспільна практика, оскільки саме в ній стають реальністю безмежно різноманітні відмінності між людьми — як уже існуючі соціальні, так і потенційні, пов'язані з такими особистими якостями, які в кінцевому результаті знову приводять до майнової нерівності. До цих якостей належать працьовитість, потяг до знань і здатність оволодіти ними, винахідливість і підприємливість тощо. Особливо наочно абстрактний характер вимог рівності виявляється у сфері відносин власності на землю. Подібні вимоги відбивають тут благі побажання. Що ж стосується реальності, то до існуючих можливостей привласнення землі тут обов'язково додається нерівність суто індивідуальних особливостей можливих власників, а саме ці особливості у фактичній реалізації власності на землю мають вирішальне значення.

Розумна справедливість стосовно власності, що і є метою права, полягає в тому, що особистість, по-перше, має належну їй власність, а по-друге, їй надано можливість втілювати через привласнення і користування власністю суб'єктивні цілі, потреби, таланти, а також реалізовувати вимоги зовнішніх обставин. Питання ж про те, чим володіє власник і наскільки велике його володіння, що так хвилює прихильників рівності, з точки зору зазначеного принципу стосується зовнішніх, іноді випадкових обставин, які по-різному виявляються щодо різних суб'єктів власності і не можуть визначати сам принцип.

Отже, правове забезпечення справедливості як соціального принципу в сфері відносин власності може полягати у встановленні державою таких норм, які: а) надають беззастережні, на погляд власника, можливості реалізації його волі і перетворення власності як уречевленої волі на фактичне володіння; б) конституюють такі відносини між особистостями як власниками,

при яких власність одного переходить у власність іншого шляхом формування їх спільної волі і збереження прав кожного із них, тобто шляхом договору. Останнє положення має надзвичайно велике значення з правової точки зору, оскільки воно дає відповідь щодо характеру однієї з найважливіших субстанціональних характеристик приватної власності — способу її відчуження.

Право приватної власності є не тільки явищем, а й процесом [3, с. 110–111], протікання якого потребує певного соціально доцільного механізму правового регулювання. Ця вимога є однією із найбільш фундаментальних, адже саме від її реалізації залежить не тільки ефективність, а й реальність правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних із приватною власністю. Таким чином, розуміння цього механізму та його впливу на всю регуляторну систему приватної власності є однією з ключових ланок наукового підходу до її правового регулювання.

Оскільки йдеться про правовий механізм, то це означає, що він має не просто регулятивні, а й владні функції. У зв'язку з цим виникає запитання: чому люди погоджуються з правовим регулюванням такого болючого аспекту свого буття, як приватна власність, і намагаються надати своїм діям щодо неї правового, легітимного характеру? Відповідь на це запитання криється, на наш погляд, у функціональній структурі зазначеного механізму.

Якщо механізм регулювання відносин приватної власності розглядати не з точки зору формального фасаду, а з огляду на його соціально-економічний зміст та ефективність, то він повинен мати принаймні такі функціональні ланки.

По-перше, першою ланкою мусить бути така, яку можна було б назвати джерелом, що надає цьому механізму соціальної енергії, штовхає людей на певні дії і веде до погодження з діями інших особистостей. Таким джерелом є приватні інтереси, які внаслідок взаємодії ведуть до такого їх правового оформлення, що воно стає сприйнятливим як для окремих особистостей, так і для суспільства в цілому.

Другою ланкою виступає, образно кажучи, «робочий орган», завдяки якому правові норми щодо приватної власності втілюються в життя. Він має досить складну структуру, безпосереднім носієм його функцій є спеціально визначені фахівці, що формулюють ці норми в межах законодавчої гілки влади, а також ті, хто владними засобами впроваджує ці норми в життя. Якщо правове розглядати у нерозривній єдності з соціально-економічним, то ефективність цієї ланки механізму залежить також від тих, на кого його розраховано. Саме вони своїм втручанням, яке породжується їх інтересами, створюють те соціально-економічне підґрунтя, без якого формальні вимоги права перестають діяти і набувають ілюзорного характеру. З цього, крім усього іншого, випливає, що механізм правового регулювання власності, аби мати ефективний соціальний потенціал, повинен виходити не тільки з принципу обов'язковості визнання його дій, а й також із вимоги адекватності самого механізму інтересам приватних власників.

Спільноту приватних власників з тими їх економічними інтересами, які виступають у певній правовій формі, можна розглядати як третю ланку соціального механізму приватної власності. Ця ланка пов'язує в єдине ціле першу і другу ланки, а отже, цементує весь механізм. Зазначена обставина має фундаментальне значення, особливо коли йдеться про вдосконалення системи правового регулювання відносин приватної власності або підвищення її ефективності.

Особливістю функціональної системи соціального механізму правового регулювання приватної власності є те, що характер і стан кожної її ланки в кожному конкретному обумовленні об'єктивними соціальними відносинами. Це означає, що соціальний аспект регулювання втілює в собі зміст діяльності цього механізму, а норми права — його форму. Ця обставина має надзвичайно велике значення для процесу створення норм права і забезпечення їх життєвості та дієвості. Повчальною щодо цього є система правової творчості римського права. Наприклад, джерелом римського приватного права була сукупність рішень конкретних казусів, на підставі яких згодом формулювалися і стверджувалися як закони певні правові принципи. Тобто тут надзвичайно велика роль надавалася узагальненню вимог життя, соціальних вимог, з якими повинні були рахуватися конкретні юридичні формули. Саме тому, на наш погляд, багато які юридичні вирази і формули римського права, що стосуються регулювання відносин приватної власності, пережили століття. До цього можна додати, що англо-американське загальне право (common law) також значною мірою базується на рішеннях щодо конкретних справ і перетворенні цих рішень у загально визнані норми.

Висновок. Права особистості і приватне право на речі та інші соціальні цінності мають загальну основу. Це слід розуміти так, що, з одного боку, особистість має право на власність, а з другого — приватна власність та володіння нею стають об'єктом правового регулювання лише стосовно соціально визначених певних особистостей або їх спільнот. Саме ці два аспекти в їх єдності і створюють субстанціональний зміст поняття приватної власності. Хоча зазначені аспекти на практиці можуть втілюватися в різних правових актах, це не впливає на їх фундаментальне значення, оскільки вони втілюються через специфічний механізм регулювання приватної власності, в якому взаємодіють особистості, що є одночасно і соціальними, і правовими суб'єктами. Наявність такого механізму свідчить про те, що правове відбиття відносин приватної власності — надзвичайно складна річ і що це поняття є одним із об'єднуючих соціальних моментів усіх ланок в системі права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мейхью Леон. Социология права / Леон Мейхью // Американская социология: Перспективы. Проблемы. Методы. — М. : Прогресс, 1972. — С. 220–235.
2. Ясперс Карл. Смысл и назначение истории / Карл Ясперс. — М. : Политиздат, 1991. — 397 с.

3. Гегель Георг Вильгельм Фридрих. Философия права / Георг Вильгельм Фридрих Гегель. — М. : Мысль, 1990. — 524 с. — (Философское наследие).
4. Платон. Государство / Платон // Соч. : в 3 т. — М. : Мысль, 1979. — Т. 3, ч. 1. — С. 224–242; Роттердамский Эразм. Оружие христианского воина / Эразм Роттердамский // Философские произведения. — М. : Мысль, 1986. — С. 111–126; Ламетри. Человек-машина / Ламетри // Соч. — М. : Мысль, 1976. — С. 199–208; Маркс Карл. Экономическо-философские рукописи (1844 г.) / Карл Маркс, Ф. Энгельс // Соч. — Изд. 2-е. — М. : Политиздат, 1974. — Т. 42. — С. 119-123; Шпенглер Освальд. Закат Европы / Освальд Шпенглер. — М. : Мысль, 1993. — Т. 1. — С. 477–495.
5. Шопенгауэр Артур. Мир как воля и представление / Артур Шопенгауэр // Избранные произведения. — М. : Просвещение, 1993. — С. 41–48.
6. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України / заг. ред. В. В. Медведчука. — К. : Юрінком Інтер, 2004. — 654 с.
7. Брей Джон Френсис. Несправедливости в отношении труда и средства к их устранению, или век силы и век справедливости / Джон Френсис Брей. — М. : Госполитиздат, 1956. — 259 с.

СОЦИАЛЬНОЕ И ПРАВОВОЕ В СИСТЕМЕ ЧАСТНОЙ СОБСТВЕННОСТИ: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМЫ

Осипова Н. Ф.

Проанализировано взаимодействие социального и правового как предпосылка реального обеспечения права частной собственности и путь к разрешению связанных с ней противоречий. Критично рассмотрены подходы к праву частной собственности с позиции абстрактных идей справедливости и равенства, а также предпринята попытка методологически обосновать реальное существование и необходимость использования такого регулятивного механизма относительно частной собственности, который органично соединяет в себе правовые и социальные аспекты влияния.

Ключевые слова: регулятивные отношения, правовые нормы, права личности, право частной собственности, частные интересы.

SOCIAL AND LEGAL IN THE SYSTEM OF PRIVATE PROPERTY: METHODOLOGICAL ASPECT OF THE PROBLEM

Osyrova N. F.

Interconnection of social and legal as a precondition of a real ensuring of the right of private property and the way to solving contradictions, related to it, are analyzed in the article. The approaches to the right of private property from the position of abstract ideas of justice and equity are considered critically in the article. An attempt to ground methodologically the real existence and the necessity of using of such a regulative mechanism concerning private property, which unite organically legal and social aspects of influence has been undertaken.

Key words: regulate relations, legal rules, rights of a person, right of private property, private interests.